

Het avontuurlijke leven van Hermann Knüfken, zeeman en revolutionair. Het 'Belgische hoofdstuk' (1935–1939)

Over Duitse politieke emigranten, die na de nazimachtsovername in 1933 in België (soms een relatieve) gastvrijheid genoten hebben, bestaan nog maar weinig studies. Een van de meest markante emigranten was Hermann Knüfken, die van 1936 tot eind 1939 in Antwerpen samen met andere emigranten actief was voor de Internationale Transportarbeidersfederatie (ITF). Zijn onlangs verschenen 'Erinnerungen' leken mij een goede gelegenheid om het 'Belgische hoofdstuk' uit zijn bewogen leven in de verf te zetten. Tegelijk wordt ook de rol van de Belgische Transportarbeidersbond (BTB) in de organisatie van de internationale solidariteit in de strijd tegen het fascisme beschreven. Daarnaast biedt Knüfkens aanwezigheid ook een inkijk in het optreden van Belgische en vooral Duitse politiediensten tegenover deze emigranten.

Meer dan vijftig jaar nadat ze geschreven werden, zijn nu eindelijk de herinneringen verschenen van Hermann Knüfken (Düsseldorf 1893 – Brighton 1976), zeeman en politiek activist, die ongetwijfeld behoort tot de meest markante figuren uit de socialistische zeeliedenbeweging.¹ Het boek is uitgegeven door Andreas Hansen in samenwerking met Dieter Nelles, die enige tijd geleden een magistrale studie publiceerde over de ITF, waarin Knüfken vanaf 1936 een vooraanstaande rol speelde.² Naast de eigenlijke *Erinnerungen* van Knüfken bevat het boek ook nog tijdsdocumenten uit de archieven van de Derde Internationale (Komintern), de ITF en de Gestapo, korte biografische notities over de personen die in de tekst worden genoemd, evenals een belangwekkend nawoord van Nelles. Het boek is geïllustreerd met niet eerder gepubliceerde foto's. Kortom: een zeer verzorgde uitgave van een belangrijke tekst, waaraan Knüfken rond 1955 heeft gewerkt.

Hermann Knüfken, Brussel, 1935–36 (collectie Dieter Nelles)

Van Kiel naar Leningrad (1917–1930)

De herinneringen van Knüfken zijn vooral interessant door het verhaal van enkele exploitanten waardoor hij in Duitsland en daarbuiten bekend raakte. Als jonge communist en zeeman nam hij actief deel aan de matrozenopstanden die sinds 1916 binnen de Duitse Kriegsmarine uitbraken en mede leidden tot de Duitse nederlaag van 1918. Zonder schaamte schrijft Knüfken, die in mei 1917 deserteerde, dat het de expliciete bedoeling was de oorlog in het nadeel van Duitsland te doen eindigen door actieve ondermijning van het Duitse leger. In november 1918 was hij ook betrokken bij de pogingen om revolutionaire radenrepublieken te vestigen, waarin zeelieden een grote rol speelden, onder meer in Kiel. Om twee vertegenwoordigers van de Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands (KAPD, een linkse afsplitsing van de pas gestichte Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) de kans te geven het tweede Kominterncongres in Moskou bij te wonen, maakten Knüfken en enkele van zijn medewerkers zich in 1920 meester van de trawler Senator Schröder en voeren er via Moermansk mee naar Leningrad. Lenin begroette later Knüfken en de KAPD-gedelegeerden in Moskou als “*Genossen Pirate*”. Knüfken werd ingeschakeld in de Komintern, onder meer als geldkoerier en voor het verzamelen van militaire gegevens in Duitsland, maar hij blijft hierover zeer discreet. In 1920 werd hij tijdens een van zijn reizen voor de Komintern in Stettin gearresteerd en wegens de kaping van de Senator Schröder tot vijf jaar veroordeeld. Na verscheidene hongerstakingen kwam hij op 1 mei 1923 vervroegd vrij. Hij vertrok naar de Sovjet-Unie, waar hij tot 1930 communistische zeelieden uit Scandinavië en Duitsland organiseerde (in het kader van de ISH, de Internationale der Seeleute und Hafearbeiter). De ISH was onder meer gesticht als concurrerende organisatie van de links geïntereerde maar niet-partijgebonden ITF. Ook was Knüfken nauw betrokken bij het opzetten van de zogenaamde *Interklubs* (onder meer in Leningrad, Hamburg, Rotterdam en Antwerpen), waar zeelieden elkaar konden ontmoeten, eten, boeken ontlenen, dansen, voorstellingen bijwonen, en waar communistische organisaties probeerden leden te rekruteren. Deze clubs vormden een belangrijk onderdeel van het grotendeels ondergronds internationaal verbindingsapparaat van de Komintern. Hierover schrijft Knüfken, die vanaf 1920 de leiding had over de *Interklub* in Leningrad, interessante bladzijden.

Knüfken behoorde van meet af aan tot de ‘linkse’ communisten, die de parlementaire democratie, de eis van absolute partijdiscipline en later de personencultus rond Stalin beslist afwezen en voor alles de basisdemocratie verdedigden. De Russische geheime politie (de GPU) hield hem reeds zeer vroeg in de gaten, maar hij werd pas in september 1929 gearresteerd nadat hij in 1927–28 betrokken raakte bij de georganiseerde oppositiebeweging tegen Stalin en het partijcentralisme. Officieel werd hij – ten onrechte – beschuldigd van financiële malversaties bij zijn werk onder zeelieden, maar het was duidelijk dat de Sovjets hem om louter politieke redenen gevangenzetten. Na acht maanden, waarvan hij er enkele in de beruchte Lubjankagevangenis van de GPU doorbracht, werd hij in niet opgehelderde

omstandigheden vrijgelaten. Over zijn verblijf in de diverse gevangenissen schrijft hij een boeiend hoofdstuk.

Na 1930

Knüfken en de Antwerpse ITF-groep

Na zijn vrijlating werd Knüfken op een zijspoor gezet bij de buitenlandse afdeling van de koopvaardijvloot van de USSR. Samen met zijn vrouw Sonia vertrok hij in 1932 naar Hamburg. Hij was nog wel lid van de KPD, maar toonde zich steeds kritischer tegenover het stalinisme. In 1934–35 organiseerde hij in Rotterdam, als instructeur van de ISH, de illegale werking onder binnenschippers en zeelieden. In december 1934 werd hij gearresteerd en naar België afgeschoven. Hij verbleef aanvankelijk illegaal in Antwerpen bij de Belgische communist August Lemmens, Dambruggestraat 75, maar op 14 januari 1935 meldde hij zich bij de politie van Brussel. Het koppel vestigde zich in Sint-Joost-ten-Node, in de Heuvelstraat. Hij kreeg reeds op 25 januari 1935 een verblijfsvergunning en in mei een identiteitskaart als vreemdeling. Vanaf juli 1935 gaf Knüfken samen met enkele in Antwerpen gevestigde emigranten *Die Schifffahrt* uit, waarin onder meer antifascistische informatie over Duitsland te vinden was. Leden van zijn groep en vertrouwelingen die op Duitse schepen voeren, brachten het clandestien aan boord.

In 1935 kwam Knüfken in conflict met de KPD. Er waren meningsverschillen omtrent vorm en inhoud van het illegale werk onder Duitse emigranten en hij kreeg het hoe langer hoe moeilijker met de personencultus rond Stalin. In dat verband bevatten de bijlagen bij de *Erinnerungen* enkele interessante documenten. Het conflict leidde tot zijn uitsluiting uit de KPD en zijn toenadering tot de ITF, die vanuit Amsterdam geleid werd door Edo Fimmen. Knüfken kreeg in Antwerpen de leiding over een groep van een vijftiental emigranten, die meestal uit de KPD kwamen.

Dat was onder andere het geval voor Knüfkens rechterhand, Kurt Lehmann en zijn broer Werner, evenals voor Paul Dix, die tot mei 1940 in Antwerpen zou blijven, en voor twee vrienden die we hierna nog zullen ontmoeten, Harry Bahlke en Helmuth Bruhns. Over de werkwijze van de Antwerpse ITF-groep bij het contacteren van Duitse zeelieden en van de *Vertrauensleute* op Duitse schepen zijn we ingelicht door de uitvoerige verklaringen die Paul Dix na zijn arrestatie in Frankrijk in 1941 aan de Gestapo aflegde.³ Knüfken ging dagelijks met de trein naar Antwerpen, waar de BTB hem een kantoor ter beschikking had gesteld in zijn gebouw aan de Paardenmarkt. Maar afspraken met *Vertrauensleute* werden doorgaans in cafés gemaakt. Blijkbaar had de ITF twee stamkroegen voor dit doel: het nog steeds bestaande café De Bierstal (Klapdorp 8, doorgaans voor zeelieden) en de Portugese Kelder (Klapdorp 46, doorgaans voor binnenschippers). Zodra een schip waarop zich ITF-vertrouwensmannen bevonden in de haven van Antwerpen was aangemeerd, gingen de vaste medewerkers van Knüfken (een van de broers Lehmann, of vaker nog Paul Dix) hen in de haven zoeken en begeleidden zij hen tot de plaats van afspraak. Van daaruit

Het BTB-gebouw
(m.) aan de
Paardenmarkt te
Antwerpen

werd meestal een andere, minder bekende kroeg opgezocht, waar publicaties en geld werden verdeeld en waar vaak ook politieke discussies werden gevoerd. Knüfken hechtte ook groot belang aan gegevens over scheepsladingen, scheepsroutes, aan de politieke gezindheid van matrozen en andere zeelieden, de materiële omstandigheden aan boord (eten of tekort daaraan, bijvoorbeeld). Een van de cafés die het best bekend waren bij ITF-leden, was Roter Sand, Veemarkt 3. Het werd tot eind 1938 uitgebaat door Anna Kaiser, beter bekend als 'tante Anna', die onder Duitse emigranten heel populair was. Toen een zestal leden van de ITF-groep in Spanje vochten, stuurden zij hun post naar dit adres. Enkele medewerkers van Knüfken logeerden er enige tijd. Dit café, evenals de reeds genoemde cafés De Bierstal en de Portugese Kelder, stond op de lijst van kroegen die om politieke redenen voor Duitse zeelieden verboden waren – een lijst die door het Duitse consulaat-generaal in Antwerpen was aangelegd en regelmatig werd herzien.⁴

Het ging er de ITF om voldoende vertrouwelingen op Duitse schepen te hebben om een van de hoofddoelstellingen te kunnen uitvoeren: desnoods door sabotage verhinderen dat deze schepen in geval van oorlog naar Duitsland zouden terugkeren en daar voor de oorlogvoering zouden worden ingezet.

Knüfken en de BTB

Tussen de Antwerpse ITF-groep en de leiding van de socialistische BTB, die bij de ITF was aangesloten, bestond een nauwe samenwerking. Een aantal Duitse emigranten die tot de Antwerpse ITF-groep behoorden, kreeg van de BTB een maandelijks toelage van 100 BEF. Ook burgemeester Huysmans steunde de ITF-leden. Dat de Belgische socialistische hun gevluchte Duitse kameraden hielpen, is eerder al in zijn algemeenheid gesteld⁵, maar dankzij enkele dossiers van de Dienst Vreemdelingenzaken kunnen we ook concreet beschrijven hoe die steun verliep. Het gaat hier om een groep van zes vrienden, die de BTB-leiding als haar beschermelingen beschouwde: de broers Kurt en Werner Lehmann, Otto Staack, Helmuth Bruhns, Harry Bahlke en Hubert Haag. Alle zes waren voor de machtsovername door de nazi's actief in de KPD of aanverwante organisaties. In 1933 werden ze allen een tijdlang opgesloten; ze kwamen in 1933–34 naar België, sommigen rechtstreeks, sommigen via Nederland. De BTB en wellicht voor sommigen ook Camille Huysmans, zorgden ervoor dat de ITF-leden een tijdelijke verblijfsvergunning kregen die al dan niet kon verlengd worden.

Voor Harry Bahlke zette Huysmans zich persoonlijk in. Bahlke, geboren in 1912, werd in 1928 lid van de Duitse communistische jeugd, later van de KPD. In 1930 trok hij naar zee. Na de machtsovername van de nazi's besloot hij begin 1934 – nadat hij in 1933 samen met zijn vriend Helmuth Bruhns een tijdlang in het concentratiekamp van Esterwegen was opgesloten geweest – na een nieuwe zeereis niet meer naar Duitsland terug te keren en in Antwerpen contact op te nemen met plaatselijke socialistische leiders. Op 4 mei 1934 werd Bahlke gearresteerd wegens landloperij – niet moeilijk voor wie illegaal in het land verbleef. Zijn dossier bij Vreemdelingenzaken bevat een nota van een ambtenaar van de Openbare Veiligheid, waaruit blijkt dat de Antwerpse hoofdcommissaris van politie reeds op 8 mei in opdracht van Huysmans ten gunste van Bahlke tussenkwam: *“M. Camille Huysmans s'intéresse particulièrement à cet Allemand, qui s'est évadé d'Allemagne. Il lui procurera une occupation.”* De volgende dag besliste de administrateur-generaal van de Veiligheid dat Bahlke moest vrijgelaten worden: Huysmans had een bedrag op zijn rekening laten deponeren. Huysmans moet dus zeer snel van Bahlkes aanwezigheid op de hoogte zijn geweest; de communistische overtuiging van Bahlke was voor hem geen reden om niet te zijnen gunste te interveniëren. Na zijn vrijlating ging Bahlke in het Duits Zeemanshuis, Oude Waag 7, wonen, later in een ander verblijf voor Duitse zeelieden in de Gorterstraat 26. Van bij de vorming van de Antwerpse ITF-groep in 1935 maakten Bahlke en zijn vrienden er deel van uit. Hij ontving wekelijks 80 tot 100 BEF van de groep en verspreidde ITF-propaganda onder Duitse zeelieden die in Antwerpen aanmeerden. Eind 1935 werden Bahlke en enkele van zijn vrienden gearresteerd omdat zij zich volgens de Openbare Veiligheid niet gehouden hadden aan het verbod aan politiek te doen. Hoelang zij precies in 'de Begijnenstraat' hebben doorgebracht, blijkt niet uit het dossier, maar in mei 1936 verbleven alleszins Staack, Bruhns en Bahlke nog in de gevangenis. Lehmann en Haag waren op vrije voeten. Kort tevoren had Philemon De Witte,

De Scheldekaaien tussen 1928 en 1930. Hier meerden de schepen aan, waarop de mannen van de ITF voeren (Gemeentelijk Havenbedrijf Antwerpen)

algemeen secretaris van de BTB aan de minister van Justitie, de socialist Eugène Soudan, laten weten dat Staack, Bruhns, Bahlke, Kurt Lehmann, Haag en Thieme “in dienst zijn der Internationale Transportarbeidersfederatie en door deze bezoldigd worden, bezoldiging waarvan wij de goede regeling in handen hebben”. Ongetwijfeld hebben deze interventies van Belgische socialisten ertoe bijgedragen dat de groep van zes werd vrijgelaten. De steun van de BTB en het Matteottifonds (socialistisch steunfonds voor politieke emigranten) reikte echter niet ver genoeg om ook hun erkenning als politiek vluchteling te bekomen. Daarover werd op 7 augustus 1936 beslist door de Interministeriële Commissie die belast was met onderzoek naar de situatie van gevluchte vreemdelingen. Guillaume Vanderveken, algemeen secretaris van het Matteottifonds, kwam voor hen tussenbeide, maar een interventie van de directeur van de Openbare Veiligheid volstond om hun vraag tot erkenning af te wijzen. Vanderveken had nochtans bij hoog en bij laag gezworen dat de zes zich niet met de Belgische politiek zouden inlaten. Wel erkende hij dat zij vroeger communistische propaganda verspreid hadden onder Duitse zeelieden. Maar directeur Victor Liekendael vond dat “l’activité politique de ces Allemands risque d’être préjudiciable à notre pays, et [il] redoute qu’ils ne se livrent à leur propagande sur le territoire même de la Belgique. En tout cas, ils la prépareront sur notre sol, ce qui est déjà à ses yeux une dérogation aux lois de l’hospitalité” en daarmee was de kous af.

Eind september 1936 vertrok Bahlke samen met Bruhns, Haag, Staack en de broers Lehmann naar de Internationale Brigaden in Spanje (volgens Dix vertrokken zestien leden en vertrouwensmannen van de Antwerpse ITF-groep naar Spanje). Bahlke en Haag werden er geselecteerd voor een opleiding als officier van de Spaanse inlichtingendienst, die door Russische officieren geleid werd. Zij werden er ondervraagd over hun relatie met Knüfken, en dat bleek voldoende om hen te weren. Zij keerden in september 1937 terug naar België en werden aanvankelijk niet verontrust. Maar de Belgische overheid wilde of kon kennelijk de verblijfsvergunningen van de ‘BTB-beschermelingen’ niet eindeloos verlengen. Op een of andere manier kwamen de zes vrienden van Knüfken in Frankrijk terecht, waar ze – als Duitsers, ingezetenen van een vijandelijke mogendheid – geïnterneerd werden. Ondanks demarches van Fimmen bij de Franse overheid, waarbij hij ongetwijfeld zijn relaties met de Franse inlichtingendienst heeft uitgespeeld, kwamen zij niet vrij.

Maar de hulp van de BTB beperkte zich niet tot materiële steun en tussenkomsten bij officiële instanties. In enkele gevallen werkte de Bond samen met Knüfken om ITF-leden, die in België ‘verbrand’ waren of het risico liepen te worden gearresteerd, per schip naar het buitenland te laten vertrekken. In deze vorm van hulpverlening speelde BTB-secretaris Eric Van der Heijden, die in Gent en Antwerpen werkzaam was, een belangrijke rol. Van der Heijden, die tot 1938 zijn kantoor had in café Maritime aan de Gentse haven en vervolgens in het vakbondsgedebouw aan de Vrijdagmarkt, zorgde voor de uitbetaling van werkloosheidsvergoedingen, de inning van lidgelden, het bijleggen van geschillen tussen werkgevers en werknemers en in overleg met de waterschout ook voor de aanmonstering van zeelieden die over

een 'blauwe kaart' beschikten (dat waren ingezetenen van landen die met België een arbeidsovereenkomst hadden gesloten). Daarnaast kreeg Van der Heijden enkele keren opdracht van de algemeen secretaris van de BTB, Philemon De Witte, om Duitse emigranten in te schepen. Van der Heijden wist dat de vraag telkens van de 'Knüfken-Lehmann'-groep uitging. Hij maakte kennis met Knüfken toen hij in 1935 of 1936 voor zijn werk in het BTB-gebouw in Antwerpen kwam.

Eveneens op vraag van Knüfken was Van der Heijden betrokken bij het vertrek van de ex-communist Richard Krebs naar de Verenigde Staten. Krebs speelde tussen 1918 en zijn arrestatie in 1933 een niet onbelangrijke rol als propagandist van de *Interklubs* en was in die periode ook enkele keren in Antwerpen, waar hij in mei-juni 1933 een ISH-groep organiseerde. Hij kende Knüfken uit de tijd dat deze in 1931–32 actief was in de Hamburgse club. Krebs werd in november 1933 tijdens een zending voor de ISH in Duitsland gearresteerd en tot vier en een half jaar opsluiting veroordeeld. In maart 1937 was de Gestapo bereid hem vrij te laten op voorwaarde dat hij voor haar ging werken. Krebs ging akkoord, naar eigen zeggen enkel 'in opdracht van de Komintern'. Deze en vele andere verzonden beweringen komen uit een sterk geromantiseerde autobiografie, die Krebs in 1941 als Jan Valtin onder de titel *Out of the night* in New York publiceerde. Het boek werd een bestseller en wordt nog steeds herdrukt.

De Gestapo zette Krebs eerst in in Kopenhagen en vervolgens in Antwerpen, waar hij in november 1937 contact zocht met Knüfken, die hem logies en onderhoudsgeld verschafte. Hij biechtte op dat hij door de Gestapo was aangeworven, maar dat hij in feite naar de Verenigde Staten wilde en met de Gestapo niets meer wilde te maken hebben. Knüfken zorgde ervoor dat Krebs via Van der Heijden met een Engels schip kon vertrekken. Alles wijst er echter op dat Krebs nog tijdens zijn reis, mogelijk vanuit een tussenhaven, een rapport over de Antwerpse ITF-groep naar de Hamburgse Stapoleitstelle stuurde, waarin hij ook over de activiteit van Knüfken rapporteerde. Op grond van dit verslag werd Van der Heijden, wiens rol Krebs in detail uit de doeken deed, na de Duitse inval door de Gestapo gearresteerd.⁶

Knüfken en de geheime diensten

De Britse Secret Intelligence Service (SIS)

Volgens Dieter Nelles is het mogelijk dat Knüfken reeds in 1933–34, tijdens zijn verblijf in Rotterdam, in contact kwam met de Britse buitenlandse inlichtingendienst SIS. Op een onbekend tijdstip, vermoedelijk in 1936, kwam ook Fimmen in contact met een vertegenwoordiger van deze dienst. Dat leidde er onder meer toe dat de ITF, en ook Knüfken zelf, betrokken werden in het plan voor een nieuwe afdeling van de SIS die in 1938–39 sabotage in Zweden wilde organiseren om te voorkomen dat het Zweedse ijzererts in geval van oorlog naar Duitsland geëxporteerd werd. In dat kader was gepland dat Knüfken in 1939 naar Zweden zou reizen, maar de Britten zagen uiteindelijk van dit plan af.

Onder meer via de rapporten van Krebs wist de Duitse politie vrij snel dat Knüfken voor de Britten werkte. Zekerheid daarover kreeg ze in november 1939 na de ontvoering in Venlo van de SIS-vertegenwoordiger in Nederland, Richard Stevens, die tijdens ondervragingen door de Gestapo prijs gaf dat Knüfken als ‘agent 101 B’ voor de SIS had gewerkt. Zijn *case officer* was de tot Brit genaturaliseerde Belg Henry Augustus Heyndrickx, die in Nederland en in Antwerpen onder de naam Hendricks voor de SIS werkte. Wellicht is het feit dat Fimmen en Knüfken bij het uitbreken van WO II in september 1939 naar Engeland konden vertrekken een gevolg van hun geprivilegieerde relatie met de SIS. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Fimmen en Knüfken de Britten de gegevens doorgaven die zij van hun vertrouwelingen op Duitse schepen kregen. In 1939 had de ITF contacten met bemanningsleden van 600 schepen (waarvan er zo’n 200 regelmatig in Antwerpen aanlegden) en beschikte zij over vertrouwelingen op 322 schepen, dat wil zeggen zowat op een derde van de Duitse koopvaardijvloot en binnenschepen.

De Franse Service de Renseignements (SR)

Voor het vergaren van informatie over Duitsland waren de Franse inlichtingendiensten, zoals de Britse SIS, grotendeels aangewezen op de medewerking van politieke emigranten en van zeelieden en binnenschippers. Dat verklaart waarom vooral de SR Marine belangstelling voor hen had. Mogelijk kwam Knüfken eerder dan Fimmen in contact met de SR. Dat contact zou verlopen zijn via een *commissaire spécial* in Duinkerken. We weten uit de geschiedenis van een andere Duitse emigrant in Antwerpen, Waldemar Pötzsch, dat de SR in Duinkerken sterk geïnteresseerd was in wat zich in de havens van Antwerpen en Rotterdam afspeelde, en met name in de mogelijkheid om via emigranten militaire en economische inlichtingen over nazi-Duitsland te bekomen.⁷ Nadat de broers Lehmann in 1939 naar Frankrijk vertrokken waren, onderhielden zij contacten met dezelfde *commissaire spécial*. De ITF stond ook in contact met een andere *commissaire spécial*, Pierre Jean-jean, die in Straatsburg agenten wierf onder Duitse, Belgische en Franse Rijnschippers die door de ITF gesteund werden.

Fimmen zelf kwam vermoedelijk eind 1938 in contact met de SR via Willi Münzenberg, een door de wol geverfde Duitse communist die lang de propaganda voor de Komintern had verzorgd, onder meer in Frankrijk, waar hij sinds 1933 verbleef en waar hij het bekende *Braunbuch* had uitgegeven. In 1936 raakte Münzenberg in conflict met de Komintern over politieke vraagstukken, wat er begin 1939 toe leidde dat hij ontslag nam uit de KPD. Inmiddels was hij reeds in verbinding gekomen met de SR – hoe is niet bekend. In oktober 1938 stichtte Münzenberg het tijdschrift *Die Zukunft*, dat door Fimmen en de ITF gefinancierd werd. In maart 1939 belegde hij in Parijs een ontmoeting tussen hemzelf, Fimmen, Knüfken en twee officieren van de SR.

Het lijkt tegenstrijdig, linkse revolutionairen die contact zoeken met de inlichtingendiensten van ‘kapitalistische’ staten. Maar de verklaring die Nelles hiervoor geeft lijkt plausibel: voor politieke emigranten waren er nagenoeg geen mogelijk-

Edo Fimmen (r.) in het Sportpaleis in Antwerpen tijdens de staking van juni 1936. Helemaal links zit Louis Major.

heden meer om in Duitsland zelf tegen het nationaalsocialisme te ageren. Medewerking met de Franse en Britse inlichtingendiensten – die er zelf ook alle belang bij hadden gegevens over Duitsland te vergaren en in geval van oorlog uiteraard geen Duitse overwinning wensten – kon een onrechtstreekse bijdrage vormen tot een Duitse nederlaag.

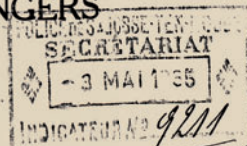
De Duitse repliek: Abwehr en Gestapo contra Knüfken en de ITF

De Duitse politiediensten, in de eerste plaats de Geheime Staatspolizei (Gestapo, ook wel Stapo), hadden sinds 1933 grote belangstelling voor politieke emigranten. Zij zochten informatie over politieke organisaties van emigranten die in Duitsland verboden waren (vooral KPD en socialistische partij) en die vanuit het buitenland tegen nazi-Duitsland ageerden. Een van hun middelen daartoe was het infiltreren van agenten in die emigrantenorganisaties. De ITF stond hoog op de lijst, mede omdat de Duitse politie er sinds 1938 van uitging dat deze betrokken, zo niet verantwoordelijk was voor een reeks bomaanslagen (sinds 1937) op Duitse, Italiaanse en Japanse schepen die (onder meer) wapens naar de Franco-aanhangers in Spanje

COMMUNE
de
Saint-Josse-ten-Noode

Numéro du dossier
de la Sûreté publique :

POLICE DES ÉTRANGERS

Demande de la carte d'identité dans le Royaume. 4021

Nom : **KNUFKEN**
Prénoms : **Hermann**
Lieu et date de naissance : **Dusseldorf (Allemagne) le 9 février 1893**
Nationalité : **Allemande**
Etat civil (époux, veuf, divorcé) : **époux Doniach, Sofia, née à Riga (Lettonie)
le 10 janvier 1910.**
Profession exacte : **sans profession**
Résidence en Belgique : **Saint-Josse-ten-Noode, rue des Coteaux, n° 35**
Date de l'entrée en Belgique : **14 janvier 1935** 193
Durée approximative du séjour dans le Royaume : **Ignorée.**
Raisons que l'intéressé fait valoir pour prolonger son séjour : **Aucune raison spéciale.
Réfugié politique.**

Indication de l'autorité qui a délivré le passeport, date et numéro : **Passeport n°140/3I délivré
à Leningrad, le 3 décembre 1931, par le Consulat Général d'Allemagne,
valable pour cinq ans.**
Numéro, date et lieu de délivrance du visa belge, qui a permis au titulaire de pénétrer en Belgique :
Néant.

Durée de validité de ce visa : " 8 MAI 1935
Références : "

(Signature du requérant),

Hermann Knufken

Fait à Saint-Josse-ten-Noode, le **30 avril** 1935

S.M.

A Monsieur l'Administrateur de la Sûreté publique,
Rue Ducale, 61, Bruxelles.

T. S. V. P.

brachten. Sindsdien weten we dat deze aanslagen het werk waren van leden van communistische actiegroepen die geleid werden door Ernst Wollweber en daarom bekend staan als ‘Wollwebergroepen’. Knüfken en de ITF hadden er geen enkele organisatorische band mee. Weliswaar waren Knüfken en Wollweber sinds hun werk voor de ISH geen onbekenden voor elkaar, maar hun wegen liepen sinds 1935 uiteen en met de aanslagen had de ITF niets te maken. Er zijn aanwijzingen dat de Duitse politie reeds in 1938 wist dat de eigenlijke daders communisten waren, maar zij volhardde er tot 1940 in de hoofdverantwoordelijkheid toe te schrijven aan twee Duitse emigranten die in Antwerpen actief waren: Knüfken en de sociaaldemocraat Waldemar Pötzsch. De reden voor deze hardnekkigheid ligt in het feit dat zowel Knüfken als Pötzsch voor de SIS werkten, zodat de Duitsers de aanslagen in de schoenen van de Britse geheime dienst meenden te kunnen schuiven. Dat was vooral handig in de periode waarin het niet-aanvalspact tussen de USSR en nazi-Duitsland van kracht was en Duitsland de Sovjet-Unie niet voor het hoofd wilde stoten (september 1939–juni 1941).

Omdat de Duitsers wisten dat Knüfken ook bij ‘spionage’ tegen Duitsland betrokken was, werd de infiltratie niet enkel door de Gestapo, maar ook door de Abwehr (de militaire contraspionage) georganiseerd. Beide diensten werkten daarvoor goed samen. Deze vaststelling ondergraaft in aanzienlijke mate de na de oorlog in Duitsland wijdverspreide mening dat tussen Abwehr en Gestapo een uitgesproken vijandigheid bestond; de Abwehr, dat waren ‘de goeden’ en de Gestapo ‘de slechten’. De samenwerking ging zelfs zover dat in sommige gevallen dezelfde agent zowel voor de Abwehr als voor de Gestapo werkte. Het belang dat de Duitsers aan deze infiltratieoperatie hechtten, blijkt uit het feit dat er niet minder dan vier Abwehrstellen en zes Staatspolizeistellen aan deelnamen. Er zijn rapporten bewaard van ten minste vijftien agenten die tussen oktober 1938 en augustus 1939 tegen Knüfken en de ITF werden ingezet: zes door Abwehrstelle Wilhelmshaven, zes door Stapo Bremen, twee door Stapo Hamburg en één door Stapo Düsseldorf. Het ging zelfs zover dat de Duitse politieleiding vond dat de agenten ongecoördineerd werden ingezet en elkaar voor de voeten liepen.

De Gestapo

Het zou ons te ver leiden de rol van alle agenten te beschrijven, maar op enkelen willen we toch ingaan omdat hun optreden de werkwijze van de Duitse diensten laat zien en aangeeft wat zij wisten over Knüfken en de ITF-groep. Na Krebs was de eerste agent van enig belang de scheepsstoker Wilhelm Schäfer, een gewezen communist die in 1933 en 1938 werd gearresteerd en zwaar mishandeld. In 1938 aanvaardde hij onder de deknaam ‘Steward’ voor de Stapo Bremen te gaan werken, als alternatief voor een gevangenisstraf. Hij behoorde tot de categorie van agenten die

Kopie van het formulier waarmee Knüfken in 1935 in Brussel zijn inschrijving in het vreemdelingenregister vraagt (Dienst Vreemdelingenzaken, dossier H. Knüfken)

volgens Knüfken het gevaarlijkst waren: *alte Genossen* die door de Duitsers waren ‘gedraaid’, wat de emigranten niet wisten. In december 1938 ging Schäfter voor het eerst naar Antwerpen. Hij werd er opgewacht door Werner Lehmann en Paul Dix. Zelf beweert hij dat zijn aankomst vooraf geregeld was met Kurt Lehmann, die hij in Duitsland had gekend. Tot eind juli 1939 stuurde Schäfter ten minste negen rapporten over de ITF naar Bremen. Hij berichtte onder meer over de kroegen waar Knüfken en zijn medewerkers hun vertrouwensmannen ontmoetten. Knüfken sprak met hem vrijuit over het streven van de ITF om op elk Duits schip ten minste één vertrouwensman te hebben om de bemanning klaar te maken voor de eindstrijd, die er onder meer in zou bestaan in geval van oorlog desnoods met geweld te verhinderen dat Duitse schepen naar Duitsland terugkeerden. Schäfter slaagde er zelfs in zich als vertrouwensman te doen aanvaarden; hij kreeg het nummer 321 (uit voorzichtigheid kreeg een vertrouwensman een ander nummer telkens hij van schip veranderde). Knüfken bezorgde hem een aantal exemplaren van *Die Schifffahrt* en *Faschismus* en vertelde hem dat een aantal van zijn vroegere medewerkers zoals de broers Lehmann en Bahlke nu (maart 1939) voor de ITF in Marseille werkten. Met een introductie van Knüfken kon Schäfter op 12 juli 1939 zelfs een tiental minuten spreken met Fimmen in het ITF-kantoor aan de Vondelstraat 61 in Amsterdam. Veel nieuws vernam Schäfter daar niet, en over de identiteit van de vertrouwelingen – een punt waar de Gestapo groot belang aan hechtte – kwam hij ook niets te weten.⁸

Een andere aanwinst voor Stapo Bremen was de zeeman Hermann Noe, die een tijdlang vertrouwensman van de Antwerpse ITF-groep was. Zijn Belgische vrouw nam eind 1938 het bij de ITF-groep populaire café Roter Sand over, wellicht in de hoop dat Noe op die manier de groep beter zou kunnen bespioneren. Knüfken en zijn vrienden verlegden echter hun werkerterrein naar andere cafés. Zijn wantrouwen tegenover Noe was terecht, want in mei 1939 verraadde Noe drie ITF-leden aan de Stapo.

De Abwehr

De Abwehr was de inlichtingendienst van het Duitse leger, die in de eerste plaats geïnteresseerd was in militaire gegevens over de vijand en in zijn agenten. Hier loont het de moeite even in te gaan op enkele agenten van de Abwehrstelle Wilhelmshaven. Emil Stehr werd als ‘GV 817’ in september 1938 ingezet en was vooral belangrijk als werfagent. Als zeeman kwam hij geregeld in Antwerpen; in december 1938 maakte hij zijn achtste reis in opdracht van de Abwehr. In oktober 1938 had hij de Tsjechische zeeman Rudolf Ptasznik aangeworven die voor zeven weken in Antwerpen verbleef. Ptasznik was in zoverre interessant omdat hij Knüfken in 1922–23 in Leningrad had gekend. Stehr kon inderdaad rapporteren dat Ptasznik Knüfken ontmoette in café De Bierstal en vertrouwelijk met hem omging. Ptasznik vertelde Stehr ook dat hij wist dat Knüfken zich met spionage tegen Duitsland inliet. Na zijn verblijf van zeven weken keerde Ptasznik naar Duitsland terug. Op 20 april 1939 ging hij opnieuw als Abwehragent naar Antwerpen. Als referenties gaf hij bij

de Vreemdelingenpolitie de BTB en Knüfken op. Hij verbleef illegaal in de Zilvermidstraat 13 en werd daarom op 16 mei 1939 gearresteerd door agenten van de Bijzondere Opdrachten (BO) van de Antwerpse gemeentepolitie. Zij rapporteerden dat Ptasznik Duitse zeelieden bespioneerde, reden waarom hij vervolgens werd uitgewezen.⁹ Knüfken, die Ptasznik niet vertrouwde, had een aandeel in die uitwijzing. Volgens Dix had de ITF-groep uitstekende contacten met de chef van de BO, inspecteur Frans-Ignace De Smedt, die rechtstreeks van burgemeester Huysmans afhing en via zijn agenten het Duitse emigranten- en zeeliedenmilieu heel goed kende.

Een andere agent die door Stehr werd aangeworven lijkt belangrijker voor Abwehrstelle Wilhelmshaven te zijn geweest dan Ptasznik. Het gaat om Willi Müller, die een vooraanstaande rol had gespeeld in de KPD, waarvan hij sinds 1922 lid was en waarvoor hij in 1923 *Reichsleiter* werd van het Einheitsverband der Seeleute, Hafenarbeiter und Binnenschiffer. Hij vluchtte in 1934 naar Denemarken en vertrok later naar de Sovjet-Unie. In 1935 moest hij er voor het Centraal Comité van de KPD (toen in Moskou) de illegale vakbondswerking onder Duitse zeelieden organiseren. Hiervoor reisde Müller naar verscheidene Europese havens, waaronder Antwerpen. Eveneens in 1935 probeerde hij met Fimmen een overkoepelende vakbond voor zeelieden en transportarbeiders tot stand te brengen. In 1936 speelde Müller een rol bij de uitsluiting van Knüfken uit de KPD, maar na enkele maanden werd hij zelf uit de partij gestoten. In oktober 1938, toen hij evenals Ptasznik verbleef in de Schippersstraat 47 – waarschijnlijk een logementshuis voor zeelieden – werd hij door Stehr voor de Abwehr gerekruteerd. In juli 1939 reisde Müller naar Duitsland, waar hij de Stapo Bremen alles vertelde wat hij wist over Knüfken en zijn groep. Dat was niet weinig, maar de meeste gegevens (namen van medewerkers van Knüfken, cafés waar Knüfken zeelieden ontmoette, zijn relatie met de BTB) waren de Stapo niet onbekend. Wat ze mogelijk nog niet wist was de relatie van Knüfken met buitenlandse inlichtingendiensten. Over de Britse en de Russische diensten kon Müller slechts algemeenheden vertellen, maar het feit dat ITF-Rijnschippers inlichtingen bezorgden aan commissaris Jeanjean in Straatsburg was nieuw.¹⁰

1939–1944: Knüfken in Zweden

Knüfkens werk voor de SIS werd hem in 1940 bijna fataal. In september 1939 was hij nagenoeg gelijktijdig met Fimmen en het ITF-secretariaat naar Engeland vertrokken, van waaruit de ITF haar werking voortzette. Op 29 oktober 1939 reisde Knüfken illegaal onder de naam van de ‘Deense ingenieur Carl Knudsen’ naar Zweden om van daaruit het werk tegen nazi-Duitsland voort te zetten. Hij contacteerde er de ITF-voorzitter (en SIS-agent) Charles Lindley en enkele Duitse vertrouwelingen van de ITF. Een Duitse zeeman die Knüfken in Antwerpen had gekend en die in Zweden van zijn schip gedeserteerd was, verschaftte hem belangrijke inlichtingen waaruit kon opgemaakt worden dat Duitsland een aanval op de Scandina-

vische landen voorbereidde. Knüfken wilde deze gegevens zo vlug mogelijk naar Londen sturen via de Britse legatie in Stockholm. Hij deed dat op het middaguur, de *Passport Control Officer* (en SIS-vertegenwoordiger) was afwezig, dus vroeg hij de Zweedse conciërge de gegevens door te sturen. Dat deed de man niet; hij verwittigde intengendeel de Zweedse politie, die Knüfken op 16 november 1939 arresteerde. Hij werd op 13 december tot vijf maanden cel veroordeeld wegens spionage ten gunste van een 'vreemde mogendheid' en wegens het gebruik van een valse naam. Na informatie bij de Deense collega's wist de Zweedse politie dat Carl Knudsen niet bestond en dat het in feite om Hermann Knüfken ging. Knüfken, die ongetwijfeld wist dat uitlevering aan Duitsland vrijwel zeker zijn dood zou betekenen, beweerde dat hij in feite statenloos was, omdat de Duitse consuls in Rotterdam en Antwerpen in 1935 geweigerd hadden zijn verlopen Duits paspoort te verlengen. "Sindsdien", zo stelde hij, "beschouw ik mij niet meer als Duitser". Maar de zaken lagen juridisch toch enigszins anders. In tegenstelling tot vele andere emigranten had de Duitse overheid Knüfken zijn Duitse nationaliteit niet ontnomen en was hij dus in 1940 nog steeds wel degelijk Duitser. De Zweedse politie bracht bijgevolg de collega's van de Gestapo, met wie de Zweedse politiechef Martin Lundquist goede relaties onderhield, op de hoogte van Knüfkens arrestatie. De reactie liet niet lang op zich wachten: op 25 april 1940, toen Knüfken zijn straf van vijf maanden bijna had uitgezeten, kwam de Duitse justitie met de vraag tot uitlevering. Knüfken werd ervan beschuldigd de hand te hebben gehad in tien aanslagen tegen onder meer Duitse schepen. Een beschuldiging die de Duitsers niet hard konden maken, en waarom de Zweden hem niet uitleverden. Maar er moest nu wel iets met hem gebeuren. Toen hij zijn vijf maanden had uitgezeten, kwam hij niet vrij, maar in maart 1941 werd hij als 'gevangene nummer 271' in de geïsoleerde afdeling voor geesteszieken van de gevangenis van Stockholm ondergebracht. Tot 1943 bleef de Gestapo tevergeefs aandringen op zijn uitlevering. Het lijdt geen twijfel dat Knüfkens opsluiting in de ziekenboeg zijn leven heeft gered. Hij kwam vrij op 11 februari 1944, maar mocht pas in oktober 1944 naar Engeland terugkeren.

Na WO II

Volgens een naoorlogse getuigenis van zijn vrouw Sonia ontpopte Knüfken zich in Engeland ietwat onverwacht tot huisvader: het paar kreeg er twee kinderen. Van 1946 tot 1949 woonden zij opnieuw in Duitsland, waar Knüfken in opdracht van de Britse regering deelnam aan de denazificatie van Duitse zeelieden. Vanaf 1950 werkte hij in de haven van Londen voor het Foreign Office, vrijwel zeker een dekmantel voor de Intelligence Service, die zijn kennis van de communistische wereld ongetwijfeld op prijs zal gesteld hebben. Zelf heeft hij daarover, evenmin als over zijn vooroorlogs werk voor de geheime diensten, nooit iets losgelaten.

Na de oorlog was Knüfken teleurgesteld over wat hij beschouwde als de medeschuld van de Duitse arbeidersklasse en over de al te gemakkelijke capitulatie van

de Duitse vakbonden voor het naziregime. Dat blijkt duidelijk uit een tekst uit 1945 die in de *Erinnerungen* is afgedrukt. In dit hoofdstuk met de titel *Und was nun?* stelt hij vast dat de internationale solidariteit tussen zeelieden na de oorlog verdwenen was. Eigenlijk hoopte hij na 1945 dat de arbeiders en met name de zeelieden die niet gecapituleerd hadden de kern zouden vormen van de nieuwe Duitse vakbondsorganisaties. Hij stelde echter vast dat de vooroorlogse leiders nu weer een grote bek opzetten terwijl ze in 1933 de moed niet hadden om de strijd tegen de nazi's aan te gaan. Zijn analyse brengt hem tot een bittere conclusie: de arbeidersklasse heeft de organisaties en de leiders die ze verdient. Hij speelde nog een actieve rol in het Gesamtverband, een vroege voorloper van de nieuwe transportarbeidersbond ÖTV, maar werd reeds in 1947 uitgesloten, vermoedelijk omdat hij enkele leiders van de Hamburgse ÖTV te scherp op de korrel had genomen in verband met hun houding in 1933. Op het einde van zijn leven maakte Knüfken een bocht van 180°: hij werd lid van de Britse Conservative Party. Zijn geloof in de 'proletarische democratie' en in een 'internationale broederschap', dat hij in 1945 nog uitsprak, had het kennelijk niet gewonnen van zijn teleurstelling.

- (1) H. KNÜFKEN, *Von Kiel bis Leningrad. Erinnerungen eines revolutionären Matrosen 1917 bis 1930*, Berlin: BasisDruck Verlag, 2008, 473 p.
- (2) D. NELLES, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter - Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, Essen: Klartext, 2001, 388 p. Een uitgebreide recensie van dit boek werd gepubliceerd in *Brood & Rozen*, (2002)1, p. 109-115. Van belang voor de geschiedenis van de ITF is ook het collectieve werk onder redactie van B. REINALDA, *The International Transportworkers Federation, 1914-1945, The Edo Fimmen Era*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1997, 301 p. Gegevens die in dit artikel zonder bronvermelding worden opgenomen, zijn doorgaans ontleend aan het boek van Nelles.
- (3) Bundesarchiv Berlin, ZC 20, Band 8.
- (4) Rijksarchief Beveren, archief van het parket van de Procureur des Konings Antwerpen, PK Antwerpen, 2001 C, nr. 1794, Spionage vóór 10 mei 1940, verslag van commissaris G. Block over 'bespieding', 24/07/1939. In april 1938 had het Duitse consulaat-generaal kenbaar gemaakt dat volgende cafés voor Duitsers verboden waren: Oberbayern (Van Ertbornstraat), Hamburger Bierstube (Rijnkaai 30), Bierstal, Portugese Kelder en Sandeman (Falconplein). Deze beslissing werd ook medegedeeld aan de waterschout en aan de gerechtelijke politie.
- (5) H. BALTHAZAR, Camille Huysmans en Duitsland. In: *Bijdragen tot het Camille Huysmans-onderzoek*, Antwerpen, 1971.
- (6) Van der Heijden werd op 17 juli 1940 door de Geheime Feldpolizei gearresteerd en ondervraagd in hotel Excelsior aan de Meir. Op 15 augustus 1940 werd hij overgebracht naar Bremen, en tot mei 1945 verbleef hij in verscheidene Duitse gevangnissen. Uit zijn dossier bij de dienst Oorlogsslachtoffers blijkt niet dat hij door een Duitse rechtbank veroordeeld werd, wel dat hij beschuldigd werd van 'voorbereiding tot hoogverraad' (zie ook: Bundesarchiv Berlin, ZC 20, Band 7).
- (7) Zie o.m. H. NAVARRE, *Le service de renseignements 1871-1944*, Parijs: Plon, 1978, 351 p. In het boek (p. 119) wordt de Antwerpse ITF-groep vermeld als een belangrijke bron van de SR Marine voor militaire en economische inlichtingen.
- (8) De rapporten van Schäfter in: Bundesarchiv Berlin, ZK 13941.
- (9) Dienst Vreemdelingenzaken, dossier nr. A 1269636, R. Ptasznik.
- (10) Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, RW 58/39810-II, p. 216-233, rapporten van en over Müller, juli 1939.